

УДК 82-193:929.6(477):09

Олена Курганова,

канд. філол. наук, наук. співробітник,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

**УКРАЇНЬСЬКА ГЕРАЛЬДИЧНА ПОЕЗІЯ
У КИРИЛИЧНИХ ВИДАННЯХ ІЗ ФОНДІВ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У статті розглянуто українську геральдичну поезію, надруковану у складі кирилических видань кінця XVI – першої половини XVIII ст. із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зафіксовано понад 60 зразків геральдичних віршів, написаних староукраїнською літературною мовою, що супроводжують зображення родових гербів представників української шляхти, вищого духовенства, козацької старшини, правлячого роду Романових, а також зображення герба львівського братства. Вірші, що збереглися у примірниках НБУВ, є цінним матеріалом для укладання друкованих антологій та створення електронних ресурсів, спрямованих на презентацію першодруків української поезії широкому читачьому загалу.

Ключові слова: геральдична поезія, кирилическі видання XVI–XVIII ст., стародруки, фонди НБУВ.

Геральдичні композиції, що поєднують графічне зображення герба та поетичний опис його елементів і оспівування чеснот власника герба, були невід’ємним складником більшості українських видань кінця XVI – першої половини XVIII ст. Змістовно пов’язані з текстом прозової присвяти до видання, геральдичні вірші розміщувались, як правило, перед присвятою (на звороті титульного аркуша) або після неї, відіграючи роль «прикнижкового реквізиту» [1, с. 210] – тексту, покликаного виразити художню структуру видання. Традиція оздоблення видань геральдичними віршами, характерна для давніх західноєвропейських друків, на українському ґрунті прищепилася, за висновками дослідників, через посередництво польської книжкової культури [2, с. 2; 3, с. 9]. Запозичивши від польського стемата низку формальних ознак¹, український геральдичний вірш розвинувся в самобутнє літературне явище. Він

¹ Детально про спільності у структурі українського та польського геральдичного вірша див. у статті С. Голубева [2, с.16–20].

органічно вписався в поетику української барокової епіграми і повторив основні етапи її розвитку: від розлогих багатострофних текстів XVI–XVII ст. до стислих афористичних формул XVIII ст. [4, с. 227].

Складність дослідження української поезії кінця XVI – першої половини XVIII ст. загалом (і геральдичної поезії зокрема) пов’язана, по-перше, з неоднорідністю джерел, в яких вона збереглася, а по-друге, – з розпорошеністю цих джерел по різних бібліотечних фондах. Специфіка староукраїнських віршів кінця XVI – першої половини XVIII ст. полягає в тому, що їх тексти не виходили окремими виданнями (за винятком віршованих панегіриків та поодиноких збірок релігійних віршів), а тиражувалися переважно у складі рукописних поетичних збірок та друкованих прозових видань релігійного змісту. Зразки жанру геральдичної поезії, що від початку виконував позалітературну роль прославлення мецената видання або впливової особи, на підтримку якої розраховував видавець [5, с. 310], опубліковані на початкових аркушах великого масиву кирилических видань кінця XVI – першої половини XVIII ст. Це зумовлює потребу їх збирання, бібліографування та перевидання.

Традиція дослідження першодруків української поезії кінця XVI – першої половини XVIII ст. (в тому числі й геральдичної) започаткована ще на зламі XIX–XX ст. у роботах М. С. Возняка, П. Г. Житецького, С. І. Маслової, В. М. Отроковського, М. І. Пачовського, В. М. Перетца, М. І. Петрова, П. М. Попова, В. І. Сімовича, К. Й. Студинського, Ф. І. Титова, І. Я. Франка та ін. В другій половині XX ст. передруки значного масиву українських поезій зі сторінок стародрукованих видань вийшли у збірці текстів давньої західнослов’янської літератури 1575–1647 рр. Г. Роте [6] та двох академічних антологій: «Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.» [7] та «Українська поезія. Середина XVII ст.» [8]. У збірці Г. Роте поетичні тексти супроводжуються примітками із короткими відомостями про джерело, з якого взято вірш (назву, місце і рік видання-першодруку), посилання на бібліографію та попередні публікації тексту вірша. В академічних антологіях крім цих даних зазначено місце зберігання (книгозбірню) і, подекуди, бібліотечний шифр примірника, з якого взято вірш. Джерелом найповніших на сьогоднішній день бібліографічних відомостей про геральдичні вірші у складі українських видань XVI–XVIII ст. є каталог Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича [9]. У ньому примітки до бібліографічних описів фіксують наявність вірша до зображення родового герба, вказують його адресата, перераховують варіанти вірша у різних

примірниках тиражу видання з посиланням на джерело, в якому опубліковано текст вірша (за наявності). Щоправда, інформація про вірші у виданнях кінця XVI – початку XVII ст. подана більш детально, ніж стосовно видань середини XVII – першої половини XVIII ст., де в багатьох випадках взагалі відсутні дані про вірш. Наприклад, у примітках до опису Тріоди пісної 1642 р. львівської друкарні Михайла Сльози (№ 302) зазначено, що на звороті титулу видання вміщено герб Мефодія Киселя, а різні примірники тиражу містять присвяту Адамові Мефодію Киселю, Петрові Могилі, Василеві Лупулу та Матею Басарабу. При цьому не вказано наявності гербових віршів цим адресатам. У фондах НБУВ є примірники Тріоди пісної 1642 р. із присвятою, гербом та гербовим віршем Адамові Киселю і Петрові Могилі. Інший показовий приклад – у примірнику чернігівського Молитвослова 1691 р. із фондів НБУВ на звороті титульного аркуша міститься вірш на герб Івана Мазепи. У примітці до бібліографічного опису цього видання в каталозі Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича (№ 666), очевидно, у зв'язку із правками цензури, зафіксовано лише наявність герба, без вказівки особи його власника.

Неповнота бібліографічних відомостей про українську геральдичну поезію у складі кирилических стародруків кінця XVI ст. – першої половини XVIII ст. унеможлиблює повномасштабне дослідження цього непересічного літературного явища і викликає потребу подальшої роботи із першодруками. Виявлення геральдичних віршів у складі примірників видань, що зберігаються в певному бібліотечному фонді, має свою специфіку. По-перше, різні частини тиражу одного видання можуть мати присвяти, а відповідно і містити геральдичні вірші різним особам, а частина тиражу – не містити присвяти і вірша. По-друге, наявність (чи відсутність) вірша в примірнику певного видання залежить від збереженості примірника та його особливостей. За відсутності (або внаслідок пошкодження) титульного аркуша тексти геральдичних віршів, розміщених на його звороті, втрачаються. З іншого боку, є випадки, коли до примірника одного видання з різноманітних причин приєднано аркуші іншого видання. На таких аркушах можуть траплятися в тому числі й геральдичні вірші. У фондах відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ геральдичний вірш «На старожитний клейнот ясне освещеных, и велможных князят Острозских», що за каталогом Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича друкувався в Острозьких виданнях Часослова (№ 87) та Місяцеслова (№ 88) 1612 р., приплетено до примірника Псалтиря з возслідкуванням («Правила истиннаго живота

християнського)»² острозької друкарні 1598 р. Вірш «На герб зацной и шляхетной фамилии панов Долматов», зафіксований у виданні «Бесід на діяння святих апостол» 1624 р. друкарні Києво-Печерської лаври (№ 141), прикріплено до одного із примірників Тріоди пісної 1627 р. цієї ж друкарні. Тобто наявність або відсутність в каталозі бібліотечного фонду видання, в якому, за бібліографією, міститься певний геральдичний вірш, не завжди свідчить про наявність або відсутність у фонді тексту цього вірша. Укладання повного репертуару української геральдичної поезії з усіма виданнями та перевиданнями текстів, які тривали щонайменше до середини XVIII ст., потребує попримірникового перегляду всіх кирилических стародруків (включно з тими, в яких за бібліографією не зафіксовано віршів), що зберігаються у спеціалізованих відділах бібліотек України і світу. **Метою** нашої статті є огляд віршів із примірників НБУВ як одного із найбільших в Україні фондоутримувачів кирилических стародруків.

Зважаючи на неповноту фіксації української геральдичної поезії у бібліографічних джерелах, можна лише приблизно визначити загальну кількість україномовних віршів, що супроводжували зображення гербів у складі кирилических видань кінця XVI – першої половини XVIII ст. На основі аналізу бібліографічних відомостей із антологій української поезії [6; 7; 8] та каталогу Я. П. Запаса та Я. Д. Ісаєвича [9] фіксуємо понад 90 поетичних текстів. Їх представлено в основному у виданнях друкарень Києво-Печерської лаври та Львівського братства, що були найпотужнішими та найдовговічнішими видавничими осередками цього часу. Окремі зразки української геральдичної поезії знаходимо також у виданнях Острозької та Дерманської друкарень, Львівської друкарні Михайла Сльози, виданнях чернігівської друкарні, мандрівної друкарні Кирила Транквіліона-Старовецького, Унівської друкарні та в поодиноких виданнях друкарень Павла Домжива Лютковича-Телиці в Угорцях Арсенія Желіборського у Львові, Спиридона Соболя у Києві, львівської друкарні при монастирі св. Юра та друкарні Луцького братства. Крім цього, у зв'язку зі спільною культурно-історичною традицією, укладачі академічних антологій української поезії зараховують до української літератури геральдичні вірші, надруковані в окремих кирилических виданнях литовських та білоруських друкарень кінця XVI–XVII ст. [7; 8]: вільнюської друкарні Мамоничів,

² У доступних нам бібліографічних джерелах немає відомостей про наявність цього вірша у складі Псалтиря з Возслідванням 1598 р. [9; 10; 11 та ін.].

друкарні Віленського братства в Єв'є та Вільнюсі, друкарні Бого-явленського монастиря в Кутейні.

У примірниках кириличних видань кінця XVI – першої половини XVIII ст. із фондів НБУВ зафіксовано 66 україномовних зразків геральдичної поезії³, які репрезентують різні етапи її розвитку. За датою публікації та стилістичними ознаками ці вірші можна розподілити на три періоди: 1) зародження української геральдичної поезії (кінець XVI – початок XVII ст.); 2) розквіт української геральдичної поезії (середина XVII ст.); 3) згасання української геральдичної поезії (кінець XVII – перша половина XVIII ст.).

До першого періоду належать вірші, датовані останнім десятиліттям XVI ст. – першим двадцятиліттям XVII ст., що належать до початкового етапу розвитку української геральдичної поезії. В цей час формуються загальні та повторювані формули тлумачення символіки родових гербів та оспівування чеснот осіб, яким присвячено друк [4, с. 226]. Адресатами віршів стають представники князівських та шляхетських родин-покровителів друкарських осередків та меценатів окремих видань. З'являються також перші зразки віршів на герб Львова. У фондах НБУВ зберігається 14 староукраїнських геральдичних віршів кінця XVI ст. – початку XVII ст., присвячених представникам родин Острозьких (у виданнях Острозької друкарні), Огінських, Соломирицьких, Ходкевичів (у виданнях Вільнюського братства в Єв'є), Сапіг (друкарні Мамоничів), Балабанів (друкарні Львівського братства), Пузин (мандрівної друкарні Кирила-Транквіліона) і вірші на герб Львова (друкарні Львівського братства). Тексти цих геральдичних віршів, за винятком одного, увійшли до складу збірки Г. Роте [6] і антології української поезії кінця XVI – початку XVII ст. [7].

Найбільш раннім за хронологією віршем, який можна віднести до української геральдичної поезії, зафіксованої у кириличних виданнях із фондів НБУВ, є вірш Андрія Римші «На преславные а старовѣчные клейноты, или гербы ясновельможного пана, пана Лва Сапѣги, подканцлерего Великого князства Литовского, Слонимского, Мядельского, Марковского и прочих старосты» (перший рядок – «Въсе можем своим оком лацно обачити»). Надрукований він у третьому виданні «Статуту Великого князства Литовского» [1588] р. друкарні Мамоничів

³ 65 віршів представлено у примірниках із відділу стародруків і рідкісних видань і 1 вірш із примірника фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій.

(Кир.758) на звороті 5-го нумерованого аркуша – після тексту присвяти.

Хронологічно першим зразком україномовної геральдичної поезії, надрукованої на території України, є вірш Герасима Смотрицького «Зри сїя знаменїя княжате славнога...» на герб власника Острозької друкарні – Костянтина Острозького. Цей вірш прикрашає видання Острозької Біблії 1591 р., що представлено у фондах НБУВ в багатьох примірниках (Кир.686 та ін.). Крім цього у виданнях острозької друкарні, примірники яких зберігаються у фондах НБУВ, фіксуємо також українські⁴ вірші «На герб ясне освещеных их милости княжат Острозьских» (перший рядок – «Герб каждый цноты дому выражает») у примірниках «Лікарства на оспалий умисл чоловічій» 1607 р. (Кир.795) і вірш «На старожитный клейнот ясне освещеных, и велможных княжат Острозских» (перший рядок – «Сличное злото нѣкгда бы не сіало») на аркуші, приплетеному до примірника Псалтиря з возслідуванням («Правило истиннаго живота христіанского») 1598 р. (Кол.Попова 19850).

Першими зразками віршів, що оспівують символіку герба міста Львів, є вірш «ΛΕΟΠΟΛΙΣ» (перший рядок – «Знаменіє тезоименитаго Князя Лва град сей маєт») із видань «Адельфотис. Грамматіка...» 1591 р. (Кир.576) і «Герб тезоименитаго Князя Лва град сей маєт»⁵ у примірниках «Просфоними» 1591 р. (Кол. Попова 158) друкарні Львівського братства. У примірниках «Книги о священствѣ» Іоанна Златоуста 1614 р. цієї ж друкарні (Кир.578 (1) поряд із віршем на герб Львова «Лев ест паном, и срокгость му з очій походитъ...») вміщено вірш «Герб цных Балабанов межи всѣми ест значный...», що оспівує символіку робового герба мецената видання.

Однією із ознак варіантності примірників «Евангелія учителного» 1616 р. друкарні Вільнюського братства в Єв'є стали вірші до родових гербів князів Огінських, Соломирицьких та шляхетської родини Ходкевичів. У фондах НБУВ представлені примірники п'яти варіантів цих видань, три з яких вирізняють вірші «На старожитныи клейноты их милостей княжат Окгинских и их милостей панов Воловичов» (перший рядок – «Двоякіи,

⁴ У кириличному виданні «Казанье святого Кирилла патріарха Іерусалимського, о антихристе и знаках его...» Стефана Зизанія 1596 р. друкарні Мамоничів (Кир.748) надруковано також польськомовний вірш Костянтину Острозькому.

⁵ Перероблений варіант вірша «Знаменіє тезоименитаго Князя Льва град сей маєт»: змінено перше слово і четвертий рядок першої строфи вірша.

под гелмом еднaким, клейноты») (Кол. Попова 25), «На старожитный клейнот их милостей княжат Соломирицких» (перший рядок – «Славу, въ том старожитном и презацном дому») (Кир. 536) та «На старожитный клейнот их милостей панов Ходкевичов» (перший рядок – «[Зацный дом Ходкевичов]⁶, значный клейноты») (Кир. 732). Вірші на герб Огинських також фіксуємо в «Епиграммі на герб» (перший рядок – «Крест ся Хрїстов славою вѣрних именуєт») у примірниках Новий Завіт і Псалтир 1611 р. (Кир. 867) і переробленому варіанті цього вірша⁷, надрукованому у виданні «Диоптра, альбо Зерцало и выражене живота людского на том свете» 1612 р. (Кол. Попова 3). Ймовірним автором цих поезій є Мелетій Смотрицький [7, с. 385], що дозволяє зараховувати їх до української традиції.

Останнім зразком жанру періоду зародження української геральдичної поезії, представленої у фондах НБУВ, є вірш Кирила-Транквіліона Ставровещького [«На герб висоце уроженого его мосцѣк пана а пана Александра Пузыни»⁸ епиграма» (перший рядок – «В дому цных князей Пузыну») із примірника «Зерцала богословія», виданого в його друкарні в Почасві 1618 р. (Кир. 2101п).

Другий період, що припадає на середину XVII ст. (20–80-ті рр.), є часом розквіту української геральдичної поезії, зумовленого неабиякою популярністю цього жанру. Усталені в попередні десятиліття форми оспівування гербової символіки значно урізноманітнюються, що особливо яскраво виявляється у віршах, присвячених тій самій особі [4, с. 227]. Адресатами віршів, крім представників шляхетських родин-покровителів книгодрукування, стають також впливові духовні особи – митрополити та православні єпископи, архімандрити обителів, при яких функціонували друкарні. Поширюється в цей час і поезія на герб Львова та Львівського братства. Одночасно в силу історичних обставин з'являються вірші до зображень російського герба. У фондах НБУВ зафіксовано 41 зразок жанру української геральдичної поезії 20–80-тих рр. XVII ст. Більшість із них надруковані у виданнях Києво-Печерської лаври та Львівського братства.

⁶ У примірнику пошкоджено нижню частину аркуша. Початок вірша втрачено. Його повний текст опубліковано в антології [7, с. 166].

⁷ Вірш є доповненим варіантом «Епиграмми на герб»: у ньому відсутній заголовок і додано дві строфи. Текст вірша не увійшов до складу антології.

⁸ У примірнику бракує титульного аркуша із зображенням родового герба Олександра Пузыни. На аркуші з віршем відсутній заголовок і втрачено початкові літери рядків вірша. Його повний текст опубліковано в антології [7, с. 228].

Окремі вірші трапляються у примірниках видань друкарні Михайла Сльозки, київської друкарні Спиридона Соболя, чернігівської друкарні, а також в поодиноких виданнях, що вийшли поза межами України: у друкарні Вільнюського братства у Вільно та друкарні Богоявленського монастиря у Кутейні. Частина текстів, представлених у фондах НБУВ, увійшла до складу збірки Г. Роте [6], більшість із них (за винятком п'яти текстів) надруковано в антології української поезії середини XVII ст. [8].

Видання друкарні Києво-Печерської лаври прикрашають вірші, присвячені родовим гербам архімандритів святої обителі та меценатам. Вірші Тарасія Земки на герб представників родини Долматів фіксуємо у примірниках «Бесід на діяння святих апостол» 1624 р. – «На герб зацной и шляхетной фаміліи панов Долматов»⁹ (перший рядок – «Зацный клейнот Долматов, и в церкви Презацных») (Кир. 16), «Тлькованіє на Апокалипсіс» Андрія Кесарійського 1625 р. – «Епіграмма на презацный и старожитный герб его милости пана Григорія Долмата» (перший рядок – «Пять каменный мѣл Давид в пастушей тоболи») (Кир. 5). Зворот титульного аркуша видання «Тлькованіє на Апокалипсіс» Андрія Кесарійського 1625 р. прикрашено також віршем Тарасія Земки на герб Захарії Копистенського «Яко звѣзда у мудрых цноту прозначает...» (Кир. 5). У виданні «Лексікон славеноросскій и имен тлькованіє» 1627 р. Памви Беринди вірш Тарасія Земки «На старожитный клейнот их милостей панов Балабанов» (перший рядок – «Дому цных Балабанов цныи теж клейноты») (Кир. 9).

Низку видань Києво-Печерської друкарні увиразнено віршами до родового герба Петра Могили. Із них у фондах НБУВ представлено поезії Тарасія Земки «На пресвѣтлый герб велмож[ных] панов Могилов» (перший рядок – «Крук, голова в коронах, новина, остоя») у примірнику «Поученія душеполезна различна в своем его учеником авва Дорофея» 1628 р. (Кир. 10), «Петра скала, Пётръ камень, от пётры тоєи» перед передмовою до видання Службеника 1629 р. (Кир. 31) та «На презацный клейнот пресвѣтлого дому их милостей панов Могилов епіграмма» (перший рядок – «Тыи твоѣ пресвѣтлыи видячи клейноты») в частині тиражу Тріоді цвітної 1631 р. (Кир. 19), а також анонімними віршами «Стемма ясновельможных Могилов» (перший рядок – «О орле, то ж высоко наддер вылстасш») у виданні «Євхарістиріон, албо вдячность...»

⁹ Аркуш із цим віршем прилетено також до примірника Тріоді Пісної 1627 р. (Кир. 4652п) із фондів НБУВ.

[1632] р. (Кир. 27) і «На старожитный и преславный герб их милостей Панов Могилов Господаров землѣ Молдовлахийской...» (перший рядок – «Дом преславный Могилов в клейноты обфитый») в Требнику 1646 р. (Кир.37).

Частина тиражу Тріоді Цвітної 1631 р. містить вірш «На пресвѣтлый клеинот гербу в коронѣ Полской презнаменитого, ясне велможного его милости пана Томаша Замоиского»¹⁰ (перший рядок – «Знает о марсобыстрых юж Європа цнотах») (Кир.24). Варіантність примірників тиражу представлена також у виданні Євангелія Учительного 1637 р.: частина примірників містить вірші «На старожитный герб их милостей панов Стеткевичов епикграмма» (перший рядок – «Видит в том клеинотѣ свой клеинот церков наша») (Кир.25), а частина – «На старожитный герб их милостей панов Проскуров-Сущанских епикграмма» (перший рядок – «Гды смотру, цный Сущанскій, на твоѣ клеиноты») (Кир. 31п). Вірші «На старожитный герб их милостей панов Проскуров-Сущанских» (перший рядок – «Старожитный Проскуров-Сущанских дом в бою») прикрашають примірники видання Тріоді пісної 1640 р. (Кир.46п). Видання Тріоді пісної 1648 р. увиразнює «На старожитный клеинот Ясне велможных, велможных, висоце урожоних их милостей панов Тризнав епиграма» (перший рядок – «Тризнавская лилія, за столки в сеняти») (Кир.64п).

З середини 60-х рр. у низці видань друкарні Києво-Печерської лаври з'являються вірші до російського герба, що прославляють представників правлячого роду Романових. У фондах НБУВ такі поезії фіксуємо у примірниках «Меча духовного» Лазаря Барановича 1666 р. (перший рядок – «Крест на облацех Ісусов сіяет») (Кир.38), «Миру с Богом человекѣку» Інокентія Гізеля 1669 р. («Царь мира, Бога в Тройцы с небес призирает») (Кол. Попова 15), Мінеї 1680 р. (перший рядок – «Сам небесный цар всѣх вѣк во Тройцы славимый») (Кир.49(1)), Синописа 1680 р. (перший рядок – «Россійскій роде коль ты благородный») (Кир.55).

У виданнях друкарні Львівського братства цього періоду найчастіше трапляються вірші, що супроводжують гравюри із зображенням символіки братства – герб у супроводі знамення братства – гравюри Успіння. У примірниках видань із фондів НБУВ ми зафіксували 7 віршів, що оспівують символіку Львівського братства. Вірш «Благо здѣ пречестному знаменію трвати» до гравюри із зображенням Успіння і герба братства представлено в Анфологіонах 1638 р. (Кир.2517п¹¹), 1643 р. (Кир.2535п), 1651 р.

¹⁰ Вірш не увійшов до складу антології української поезії [8].

¹¹ Примірник із дефектним титульним аркушем. Втрачено початок другої

(Кир.2522п) і у виданні Тріоді пісної 1664 р. (Кир.605). Між гравюрою Успіння і гербом братства на звороті титульного аркуша Тріоді цвітної 1663 р. (Кир.604) і 1688 р. (Кир.622) фіксуємо вірш «Братству львовскому Лва и вежу за герб дано». Гравюру із зображенням Воскресіння Хреста на звороті титулу Євангелія 1644 р. (Кир.2544п) і 1670 р. (Кир.616) супроводжує вірш «Свѣтом из гроба Твоего Воскресенія»; під гравюрою Успіння вміщено вірш «О Лва граде, твоя тя слава именует» у примірнику Октоїха 1686 р. (Кир.619). Між гравюрою Воскресіння і гербом братства у виданні Октоїха 1639 р. (Кир.4926п) вміщено вірш «Свѣт Воскресенія всѣм вѣрним днесь облиста», а у виданні Октоїха 1644 р. – вірш «Воскрес Христос от мертвых всѣм живот дарова» (Кир.2509п). Гравюра із зображенням герба братства підписана віршем «Валечних Богатиров Клейнот знаменитий» у виданні Часослова 1642 р. (Кир.2532п(1)). Також у виданні Октоїха 1630 р. друкарні Львівського братства є вірш «На преславный клеинот вельможного его милости Іо Мирона Бернавского, воєводи Молдовлахія» (перший рядок – «Антиох пурпурою вола оздобивши») (Кир.4853(1)п).

Віршем «На герб велможных их милостей панов Стеткевичов» прикрашено київське видання Апостола 1630 р. друкарні Спиридона Соболя (Кир.17), авторство якого приписується видавцю.

Видання львівської друкарні Михайла Сльозки оздоблене низкою гербових віршів до впливових осіб того часу. У фондах НБУВ фіксуємо чотири вірші, присвячені оспівуванню символів родового герба Желиборських. Це, зокрема, поезії «На старожитный клеинот их милостей панов Желиборских» (перший рядок – «Пастыря преизбранна высокими цноты») у виданні Номоканону 1646 р. (Кир.2554п), «На старожитный и славный герб их милостей панов Желиборских» (перший рядок – «Клейнот цных Желиборских вкруг луны зложенный») із Апостола 1654 р. (Кир.597), «На старожитный и славный герб их милостей панов Желиборских» (перший рядок – «Же мужних Желѣборских рука врагов косит»), надрукований у Тріоді пісній 1664 р. (Кир.606), «На старожитный клеинот их милостей панов Желиборских» (перший рядок – «Врагов церкви, отчизны косы подтынают» у виданні «Ключ разумѣнія» Йоаникія Галятовського 1665 р. (Кир.608). Також у примірниках видань друкарні

строфи вірша. Текст опубліковано в антології [8, с. 51], а також відтворено на рукописному титульному аркуші в примірнику (Кир.2518п).

Михайла Сльозки із фондів НБУВ є два вірші на герб Петра Могили: «[На пре]свѣтний клейнот их милостей Могилов епіграмма»¹² (перший рядок – «Корона есть знак възыгств, Буйвол офѣров») у частині тиражу Тріоді Цвітної 1642 р. (Кир.4956п) і «На старожитный герб их милостей панов Могилов» (перший рядок – «Дом Могилов назвати могу зодіаком») в примірниках першого і другого видань «Неба Нового» Йоаникія Галатовського 1665 р. (Кир.600(1) і Кир.612). У частині примірників Тріоді Цвітної 1642 р. представлено вірш «На старожитный клейнот ясневельможных их милостей панов Киселов» (перший рядок – «Наметс Крестом Марсови, на мешкане даный») (Кир.4862п). Вірш «На старожитный клейнот яснесвещенных ксіонжонт их милостей на Четвертнѣ Святополков Четвертинских» (перший рядок – «Кто інфулу княжачую дал той то Погони») зберігся у примірнику видання «Ключ Разумѣнія» Йоаникія Галатовського 1663 р. (Кир.4848п).

У фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ є примірник видання Йосифа Шумлянського «Зерцало до преизрєня и латвійшаго зрозуменя віри святой» 1680 р. унівської друкарні Успенського монастиря (КСС, Соф. 437(1) із добре збереженим титульним аркушем, на звороті якого вміщено вірш «На герб ПП. Шумлянських» (перший рядок – «Тройцу рѣки Шумлянских выражают явно»). Цей вірш не публікувався в антології української поезії [7], на відміну від вірша на герб Лазаря Барановича «Обикоша из давна люде именити», вміщеного на звороті титулу чернігівського видання Тріоді Цвітної 1685 р. (Кир.458).

Також чотири тексти геральдичної поезії, що за мовно-стилістичними ознаками близькі до українських зразків цього жанру, представлені у фондах НБУВ у складі кількох кириличних видань друкарні Вільнюського братства і кутейнської друкарні Богоявленського монастиря. Це, зокрема, вірш «На герб их милости панов Сапегов» (перший рядок – «Клейнот гербов совитый з двоякой цноты»), вміщений на звороті титулу видання Нового Завіту і Псалтиря 1623 р. друкарні Вільнюського братства (Кир.724); вірш «На герб их милостей панов и панов Максимовичов Лощинских з Лощини» (перший рядок – «Якъ на мору бурливом, въ найгоршій штурм, трвозѣ») (Кир.727) на звороті титульного аркуша в примірнику «Духовных бесед... о досконалстве хрістіан православных»

¹² В антології вірш опубліковано двічі: з дефектного примірника НБУВ [7, с. 55] і з повного примірника без вказівки книгозбірні [7, на с. 55].

Макарія Єгипетського друкарні Вільнюського братства 1627 р. У різних примірниках тиражу кутейнського видання «Гисторії ... о житіи святых преподобных отец Варлаама, Иосафа...» друкарні Богоявленського монастиря 1637 р. зафіксовано вірш [«На стародавний и пресвѣтлый герб ясневельможных их милостей панов Могилов»]¹³ (перший рядок – «Як небо, слонце, мѣсяць з свѣтлыми звѣздами») (Кир.717) і вірш «На герб их милостей панов Коссов» (перший рядок – «Косов, кгда не досить Лва, стрѣлы врубов маеть») (Кир.4372п). Вірш на герб Могили увійшов до складу антології [7, с. 51].

Третій період історії жанру української геральдичної поезії презентують вірші, опубліковані у кириличних виданнях кінця XVII ст. – першої половини XVIII ст. У цей час популярність геральдичної поезії згасає, межі жанру стають розмитими. Оспівування чеснот особи, якій присвячено видання, все більше відходить від традиції опису всіх елементів герба, у змісті віршів під зображенням герба посилюється панегіричний складник [4, с. 227]. Оскільки геральдичні поезії у виданнях кінця XVII ст. – першої половини XVIII ст. не повністю відображені в бібліографії та переважно не опубліковані, вони викликають найбільший дослідницький інтерес та потребують докладного опрацювання на матеріалі примірників, що зберігаються в різних бібліотечних фондах.

У книгах кінця XVII ст., представлених у фонді НБУВ, фіксуємо низку перевидань віршів, опублікованих у виданнях попередніх десятиліть. Зокрема, у примірниках контрафактного рохманівського Євангелія учительного Кирила-Транквіліона Ставровецького, що вийшло в друкарні Богоявленського братства у Могильові 1697 р. (на його титульному аркуші вихідні дані – Рохманів 1619 р.), повторної актуалізації набув текст «На герб Ясне велможной еи милости Ирины Могилянки княжны Вишневецкой Михайловой Корибутовой» (перший рядок – «Въ гелмѣ презацного дому господарсько[го] Єремей славных Могилов») (Кол.Маслова 83, Кир.4493п¹⁴). У друкарні Львівського братства перевидуються вірші «О Лва граде, твоя тв слава именует» у складі перевидання Октоїха 1700 р. (Кир.638) і «Валечных Богатиров Клейнот знаменитий» у перевиданні

¹³ У примірнику втрачено верхню частину титульного аркуша. Назва вірша і частина зображення герба не збереглися. Опубліковані у антології [7, с. 51].

¹⁴ На титулі вказано Рохманів 1619 р. У примірнику Маслов 83 втрачено зображення герба, у примірнику Кир. 4493п пошкоджено текст вірша.

Часослова 1697 р. Також у виданні Псалтиря 1697 р. фіксуємо вірш під зображенням герба Львівського братства: «Лву над звіряти панованя дано...»¹⁵ (Кир.2714п).

У зв'язку зі зміною суспільно-історичних обставин на зламі XVII–XVIII ст. основними адресатами геральдичних віршів стають представники вищого духовенства, козацької старшини та правлячого роду Романових. У фондах НБУВ ми зафіксували 11 унікальних зразків жанру української геральдичної поезії кінця XVII ст. – першої половини XVIII ст., серед яких вірші, адресовані Йоасафові Кроковському, Івану Мазепі, Івану Скоропадському та Кирилу Розумовському, а також поезії до зображення російського герба.

У виданнях друкарні Києво-Печерської лаври фіксуємо два вірші на герб Йоасафа Кроковського: «На герб ясне в Богу преосвященного его милости господина отца кир Иосафа Кроковского, Милостию Божию православнаго Архиепископа, митрополита Киевскаго» (перший рядок – «Древнему Израилу кровом Облак бьяше...») з видання «Алфавит» Ісаї Копинського 1710 р. (Кир.266п), «На герб ясне в Богу преосвященного его милости господина отца кир Иосафа Кроковского, Милостию Божию православнаго Архиепископа, митрополита Киевскаго» (перший рядок – «Сѣнь сія многим милость премногу являет») з видання «Діалогізм духовный» Варлаама Голенковського 1714 р. (Кир.277п).

Зображення герба Івана Мазепи оспівано у вірші «На герб Ясне Велможного его милости пана Иоана Стефановича Мазепи» (перший рядок – «Крест на себе вложивши молитви зачати») на звороті титульного аркуша Молитвослова 1691 р. (Кир.2012п) і «О гербовольной луне и деннице и о Руне орошеном» (перший рядок – «Гедеон иногда образ бысть побѣды»), опублікованому в складі «Руна Орошеного» св. Димитрія Ростовського 1696 р. (Кол.Вітта 61).

Вірші на герб Івана Скоропадського представлено у Києво-Печерському виданні «Ифика іерополітика, или Філософія нравоучителная» 1712 р. – «На герб их милостей панов Скоропадских» (перший рядок – «Жизнь наша брань есть, воинствуем в мирѣ») (Кир.80) та у чернігівському виданні Нового Завіту 1717 р. – «Сила совершается в немощех Христова» (Кол.Попова 29).

¹⁵ Доступні нам бібліографічні джерела не дають змогу визначити, чи друкувався цей вірш у виданнях середини XVII ст.

Лаконічна чотирирядкова епіграма під зображенням двоголового орла прикрашає титульний аркуш Нового Завіту і Псалтиря 1692 р. друкарні Києво-Печерської лаври (перший рядок – «Повеленіє Царя Царей исполняем») (Кир.66). У виданні «Алфавіт» Івана Максимовича 1705 р. чернігівської друкарні зображення російського герба супроводжується розлогим поетичним текстом, перший рядок якого – «Превысокій и давный орел двоеглавный» (Кир.490 (1)).

Хронологічно останнім зразком жанру української геральдичної поезії, представленої у фонді кириличних видань XVI–XVIII ст. НБУВ, є «На преславный герб благородных господ Розумовских стихи» (перший рядок – «Яко злато людіим, или во горнилѣ») із Києво-Печерського видання Михайла Козачинського «Благоутробіє Марка Аврелія Антоніна...» 1744 р. (Кир.471п(2)).

Тобто у складі примірників кириличних видань із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського представлено зразки української геральдичної поезії, на матеріалі яких можна простежити основні етапи розвитку цього довершеного жанру літератури українського бароко: від його зародження в останні десятиліття XVI ст. до поступового згасання в першій половині XVIII ст. Кількісно ці тексти становлять більше половини всього масиву українських геральдичних віршів, відображених у публікаціях та бібліографічних працях, що робить їх вагомим джерелом для укладання повного реєстру зразків україномовної геральдичної поезії.

Фіксація та порівняння текстів геральдичних віршів, надрукованих на сторінках кириличних видань кінця XVI ст. – першої половини XVIII ст., здійснені шляхом перегляду примірників із певного бібліотечного фонду *de viso*, дають змогу: 1) виявити низку текстів геральдичної поезії, які раніше не публікувалися і не були відмічені в бібліографії; 2) зафіксувати перевидання текстів геральдичної поезії у складі різних видань однієї друкарні; 3) встановити окремі факти приплетення аркушів із текстами геральдичної поезії, надрукованої у примірниках певного видання, до примірників іншого видання.

Поза межами цього дослідження, але в його подальшій перспективі лишився масив української польськомовної та латиномовної геральдичної поезії, надрукованої в латиношрифтних виданнях українських друкарень. Цей матеріал може становити основу для укладання антології української геральдичної поезії та формування електронних ресурсів, що презентуватимуть тексти давньої української літератури широкому колу читачів.

Список використаних джерел

1. *Крекотень В. І.* Вибрані праці / В. І. Крекотень. – Київ : ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. – 344 с.
2. *Голубев С. Т.* Описаніє и истолкованіє дворянскихъ гербовъ южнорусскихъ фамилій въ произведеніяхъ духовныхъ писателей XVII в. / С. Голубев. – Киев : Литография Киево-Печерской Лавры, 1872. – 90, [2] с.
3. *Миненко Ю. В.* Геральдична поезія в українському літературному барокко : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Миненко Юрій Васильович ; ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника». – Івано-Франківськ, 2011. – 20 с.
4. *Чижевський Дмитро.* Українське літературне барокко : вибрані праці з давньої літератури / Д. Чижевський. – Київ : Обереги, 2003. – 576 с.
5. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісаєвич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
6. *Die Älteste ostslawische Kunstdichtung 1575–1647 / herausgegeben von Hans Rothe.* – Ed. 2. – Giessen : W. Schmitz, 1976–1977. – 533 s.
7. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / упорядники В. П. Колосова, В. І. Крекотень. – Київ : Наукова думка, 1978. – 430 с.
8. Українська поезія. Середина XVII ст. / упорядник В. І. Крекотень, М. М. Суліма. – Київ : Наукова думка, 1992. – 679 с.
9. *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих в Україні / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1981–1984.
10. Описаніє славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами. – Т. 1. : съ 1491 по 1652 / Составиль И. Каратаевъ. – Санктперербургъ : Типографія Императорской Академіи наукъ, 1883. – 554 с.
11. Каталог изданий острожской типографии и трех передвижных типографий / Сост. Т. А. Быкова. – Ленинград, 1972. – 80 с.

References

1. Krekoten, V. I. (1999). *Vybrani pratsi* [Selected works]. Kyiv : Oberehy [in Ukrainian].
2. Holubev, S. T. (1872). *Opisanie i istolkovanie dvorianskikh herbov yuznorusskikh familii v proizvedeniakh duhovnyh pisatetei 17 v.* [Description and interpretation of noble herbs of Southern-Russ families in works of religious writers of 17th century]. Kyiv: Litographia Kievo-Pecherskoi Lavry [in Russian].
3. Mynenko, Yu. V. (2011). *Heraldychna poesiia v ukrainskomu literaturnomu baroko* [Heraldic poetry in Ukrainian Baroque literature] (Extended abstract of PhD dissertation). Ivano-Frankivsk [n Ukrainian].

4. Chyzhevskiy, D. (2002). *Ukrainske literaturne baroko: vybrani pratsi z davnioi literatury* [Ukrainian Baroque Literature : Chosen works of old literature]. Kyiv : Oberehy [in Ukrainian].
5. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origin, development, issues]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Rothe, von Hans (Comps.). (1976–1977). *Die Älteste ostslawische Kunstdichtung 1575–1647*. Giessen: W. Schmitz. [in German].
7. Kolosova, V. P., Krekoten, V. I. (Comps.) (1978). *Ukrainska poeziia. Kinets 16 – pochatok 17 st.* [Ukrainian poetry. The end of 16 – the beginning of 17th century]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. Krekoten, V. I., Sulyma, M. M. (Comps.) (1992). *Ukrainska poezia. Seredyna 17 st.* [Ukrainian poetry. The middle of 17th century]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (Comps.) (1981–1984). *Pamiatky knyzkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini* [Heritage of book art. Catalogue of old-printed books, published in Ukraine]. Lviv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
10. Karataev, I. (Comps.) (1883). *Opisanie slaviano-russkikh knig, napechatannykh kirillovskimi bukvami* [Description of Slavic-Russ books, printed in Cyrillic letters]. T. 1. St. Petersburg : Tipographia Imperatorskoi Akademii Nauk [in Russian].
11. Bykova, T. A. (Comps.) (1972). *Katalog izdaniy ostrozskoi tipografii i treh peredvizhnykh tipografii* [Katalogue of Ostrog and three travelling printing-houses editions]. St. Petersburg [in Russian].

Olena Kurhanova,

Ph. D., Scientific Associate, Vernadsky National Library of Ukraine

Ukrainian Heraldic Poetry at Cyrillic Editions from the Funds of Vernadsky National Library of Ukraine

In the article Ukrainian heraldic poetry, printed within the structure of Cyrillic editions of the end of 16th – first part of 18th century from the funds of Vernadsky National library of Ukraine, is observed. More than 60 samples of heraldic poetry, written in Old-Ukrainian literary language, are revised. These texts accompany images of family herbs of Ukrainian shlahta, powerful spirituality, kosaks, members of Romanov family, as well as hers of Lviv Brotherhood. To the number of Ukrainian poetry not only texts, published in Ukrainian printing-houses of Ostroh, Lviv, Kyiv, Chernihiv, Univ etc. were added. Due to cultural interactions there are also pieces of poetry, published in particular editions of Lithuanian (Vilnius, Vievis) and Belorussian (Kutein)

printing-houses. Chosen poetical texts, depending of date of publication, are divided into three main periods of Ukrainian heraldic poetry development: 1) birth period (end of 16th – beginning of 17th century); 2) period of high development (middle of 17th century); 3) period of diminishment (end of 17th century – first part of 18th century). Some part of heraldic poetry samples, found in VNLU copies, was not mentioned in bibliography and modern publications. Collected texts are valuable material for making printed anthologies and electronic resources for presentation of Ukrainian heraldic poetry first-prints for the wide range of readers.

Keywords: heraldic poetry, Cyrillic editions of 16th–18th century, old-printed editions, funds of VNLU.

Стаття надійшла до редакції 20.06.2017 р.

УДК 002:098:655.11(492)"17"0

Олександра Недашківська,

аспірант, молодш. наук. співробітник

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

**ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЬЗЕВІРІВ –
ВИДАНЬ ГОЛЛАНДСЬКОЇ ФІРМИ XVII ст.:
ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

У статті подається короткий огляд основних праць, присвячених історії, генеалогії, видавничій діяльності династії голландських книгодрукарів XVII ст. – Ельзевірів. Зроблено спробу проаналізувати їх, дати характеристику сучасному станові цієї проблематики та визначити подальші перспективи в дослідженні спадщини Ельзевірів в Україні.

Ключові слова: Ельзевіри, ельзевірівські видання, історія книги, книжкові колекції, бібліографічні каталоги.

Діяльність голландських друкарів Ельзевірів тривала понад століття, з 1580 по 1712 рр. Своїм успіхом вони зобов'язані тому, що зробили книгу доступною широким колам освіченого суспільства, зробивши її відносно дешевою, менш громіздкою, практичною у використанні, і, незважаючи на невисоку ціну, з вишуканим оформленням та охайним шрифтом. Не дивно, що ще у XVII ст. видання Ельзевірів викликали неабияку зацікавленість з боку бібліофілів і стали об'єктом активного збирання та колекціонування, що у подальшому призвело до їх поглибленого дослідження.

Мета цієї статті – проаналізувати бібліографічні та наукові доробки, присвячені цій тематиці, а також розглянути сучасний стан дослідження проблематики та перспективи подальшого вивчення питання.

Однією з перших робіт, що безпосередньо стосувалась видавничої діяльності Ельзевірів, став бібліографічний каталог «Essai bibliographique sur les editions des Elzevirs», виданий у Парижі 1822 р. представником не менш відомої французької династії книговидавців та книготорговців – Фірменом Дідо [21]. Над виданням працювали ще троє його колег, серед яких і А. А. Ренуар, автор вагомого дослідження історії родоуду та видавничої спадщини італійської династії книгодрукарів Альдів [34].